

Кеда М.К.

ПРОБЛЕМИ МЕДІЄВІСТИКИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. ПЕТРОВА (1826 - 1887)

У статті зазначимо, що М.Н.Петров зробив вагомий внесок у розвиток медієвістики у другій половині XIX ст. Історик був одним з перших, хто дав цілісну концепцію історії середніх віків, в якій були висвітлені політична, релігійна, соціальна, культурна та економічна сфери життя середньовічного суспільства в їх взаємозв'язку та взаємодії.

Історія середніх віків посідає центральне місце в творчості харківського історика другої половини XIX ст. Михайла Назаровича Петрова. Епоха Середньовіччя, яку він називав однією "з найчудовіших в історії усього європейського заходу", була предметом його постійної уваги і наукових студій. Його творчість блискуче завершує надбання медієвістів 40 - 60-х років XIX ст. Т.Грановського, П.Кудрявцева, С. Єшевського, і, водночас, створює підвалини нового етапу історичних студій в цій галузі, представленого іменами М. Ковалевського, І. Лучицького, К. Піскорського, М. Карєєва, П. Виноградова. Не випадково в історичній літературі М. Петрова визначають як історика-новатора, який започаткував чимало нових напрямів у вивченні і викладанні всесвітньої історії. Про популярність та значення його наукового доробку свідчать численні відгуки та рецензії. Натомість в історичній літературі ще й досі немає комплексної узагальнюючої праці, присвяченої біографії та історичній концепції М. Петрова. Крім матеріалів довідкового характеру [1] та загальних нарисів про М. Петрова [2], аналізу його творчості присвячено лише окремі статті [3].

Характеристики його поглядів, як слушно зауважив у свій час Б.Вебер, часто "супроводжуються взаємовиключаючими оцінками" [4]: "дрібнобуржуазний демократ" [5], "прихильник найбільш консервативних напрямків в історіографії" [6], "ліберал демократичної орієнтації" [7], "поміркований ліберал" [8], "поміркований консерватор" [9].

У пропонованій статті здійснюється спроба з'ясувати зміст і характер концепції історії середніх віків харківського історика, проаналізувати його погляди на головні проблеми цієї епохи.

Творчий доробок М. Петрова з історії середніх віків можна умовно поділити на декілька груп. До першої слід віднести три основні роботи загального характеру: "Лекції з всесвітньої історії", "Нариси з всесвітньої історії", "Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії та Франції". Найбільш повно концепцію середніх віків дослідник виклав в "Лекціях з всесвітньої історії", які без перебільшення можна назвати унікальними. До того ж це був єдиний опублікований на той час в Російській імперії

університетський підручник з всесвітньої історії [10], в якому дано, за злучним висловом В. Бузескула, стисле "цілісне і художнє зображення всіх сторін історичного життя" середньовічної епохи [11].

Значна частина "Нарисів з всесвітньої історії", книги, яка витримала декілька видань, також присвячена історії середніх віків. В біографічних характеристиках Жанни д'Арк, Людовика XI, Томаса Мюнцера, Еразма Роттердамського, Філіпа II автор намагається дослідити перш за все мотиви діяльності найбільш видатних та суперечливих історичних осіб, їхній світогляд, з'ясувати їх місце в історії. Конкретно-історичні дослідження М. Петрова також викладено в кандидатській дисертації "Цивілізація гало-франків за часів Меровингів", яка, за свідченням В. Бузескула, зберіглась в рукописі [12] та магістерській дисертації "Про характер державної діяльності Людовика XI".

Історичні дослідження і науково-популярні студії М. Петрова базуються на глибокому й критичному аналізі поглядів західноєвропейських медієвістів. Такий підхід забезпечує оригінальність його концепції середньовічної історії.

Поряд з опублікованими працями в архівних матеріалах збереглося чимало зошитів історика з конспектами, чернетками, нотатками з історії середніх віків, які дозволяють значно розширити базу дослідження його історичних поглядів.

М. Петров звертає увагу на діаметрально протилежні оцінки середньовіччя в історичній літературі: то як часу "глибокого приниження людства", "рабства та найбрутальнішого варварства", то як епохи "юності, свіжості та доброго життя". Харківський історик вважає, що істину слід шукати посередині [13]. Натомість в його роботах все ж відчувається схильність до позитивної оцінки цього періоду. Очевидно, у цьому питанні він продовжує традицію, закладену своїм попередником - професором Харківського університету М. Луніним, який першим з українських "загальних" істориків засудив попереднє одностороннє зневажливе ставлення до історії середніх віків [14].

З притаманним йому художнім ставленням до історичних подій дослідник підкреслює поетичний характер та привабливість цієї епохи. Визначаючи місце середньовічної цивілізації в історії людства, М. Петров зауважує, що історія середніх віків має неабияке значення для сучасності. Корені сучасної релігії, права, звичаїв та освіти сягають, на його думку, саме цієї доби. Більше того, історію середніх віків та нового часу він вважає двома великими етапами однієї й тієї ж історії нового світу, оскільки між середніми віками та новим часом немає такої чіткої різниці, яка існує між давнім та новим світом [15].

Історію розвитку людських суспільств, зокрема, перехід від "давнього язичницького" світу до "нового християнського", М. Петров розглядає через призму теорії багатофакторності і прогресу. На перший план він ставить географічний чинник, оскільки в новий час "поступово залучаються до загального історичного руху всі населені куточки нашої

планети" [16]. Поряд з цим важливу роль в історичному процесі відіграють етнічний та релігійний чинники, суспільні установи і право.

М. Петров зауважує, однак, що не всі ці умови мали однакове значення на різних етапах історії. Заснований на християнських засадах світ "дуже мало нагадує давній і має повне право носити назву нового". Перші його десять століть він називає "середніми, оскільки вони є серединою і переходом від давнього світу до нового" [17]. Зазначаючи, що хоча перша половина середніх віків і "видається часом неспокійною та здичавілою", дослідник зауважує, що все одно цей новий світ "стояв значно вище класичної давнини" [18].

Власне середньовічну історію він поділяє на два періоди: перший - охоплює час від падіння Західної Римської імперії до початку хрестових походів, а другий завершується відкриттям Америки. XVI ст. він розглядає як початок нової історії.

Зміст історії середніх віків М. Петров вбачає в "боротьбі різнорідних сил та засад суспільного життя". Він пояснює, що перетворення "давнього" світу в "новий" відбувалося в процесі запеклої боротьби "між давніми та новим ідеями". Під "боротьбою ідей" історик розуміє не тільки протистояння християнських та язичницьких світоглядів, а й реальну боротьбу "не лише словом, а й мечем" між церквою і світською владою за свої права, церковними ортодоксами і єретиками, "сліпою вірою і розумом". Не менш запекла боротьба відбувалась всередині держави між станами та установами, в сфері права, науки та приватного життя. В цілому, протягом Середньовіччя, на його думку, відбувалося протистояння римських, німецьких та християнських засад. Під римською ідеєю він розуміє "могутність держави, необмеженість єдиної та неподільної верховної влади, розумне та загальне право, муніципальний устрій як панівну форму суспільного життя, вишукане життя та зовнішній лиск багатовікової цивілізації..."; під німецькою - "політичну роздробленість, місцеве самоврядування, широку особисту незалежність, володіння землею, пов'язане з верховними над нею правами, підлеглість, засновану не на юридичних, а на моральних обов'язках, переважання сільського життя над міським, насильство та дикість завойовників"; під християнською - "проповідь любові та самозречення, ієрархію, засновану не на походженні та крові, а на позитивних моральних якостях особистості, піднесені моральні ідеали, але, разом з тим, нерідко і теократичну тенденцію" [19].

В історіографії панує твердження, що основним змістом історії середніх віків харківський історик вважав панування християнського релігійного світогляду [20]. Натомість погляди М. Петрова відрізняються широтою та багатогранністю, мають певні протиріччя, що ускладнює з'ясування його історичної концепції. Він дійсно досить багато уваги приділяє висвітленню релігійної історії, оскільки вважає теократію однією з головних форм середньовічного життя [21]. Історик підкреслює той величезний вплив, який справляла церква на життя суспільства, неодноразово вказує на "церковно-аскетичний дух" того періоду [22].

Водночас необхідно підкреслити його виважене, раціональне ставлення до церкви, як до однієї з найбільш важливих середньовічних установ. Так, М. Петров вважає хибним, занадто перебільшеним погляд на історію середніх віків як на час повного панування глибокої релігійності, оскільки "практичне життя досить мало керувалось християнськими ідеалами" [23].

При поясненні механізму історичного руху середніх віків М. Петров дотримується цивілізаційного підходу, сформованого, значною мірою, під впливом Ф.Гізо та Г.Бокля [24], котрі ототожнювали поняття "цивілізація" з поняттям "культура". М. Петров вважає, що починаючи з хрестових походів, на Заході утворюється своєрідна цивілізація, яка під кінець хрестових походів посилюється в такій мірі, що можливими стають великі відкриття та винаходи XV ст. [25]. У світлі цивілізаційного підходу дослідник вживає також термін "історичні народи середніх віків". Разом з тим він суттєво відступає від популярної на той час гегелівської концепції розвитку "історичних" і "неісторичних" народів. До "історичних" він відносить не тільки християнізовані народи Західної Європи, а й загалом "світ романський, світ германський, світ візантійський та світ східний", кожен з яких став окремою цивілізацією "з особливим характером і власною долею" [26]. Швидкий розвиток європейських народів він, подібно Гегелю, пов'язує з утвердженням християнської релігії. Така позиція харківського історика не була винятковою для тогочасної російської науки [27]. Так, М. Соловйов також вважав, що саме завдяки моральному впливу християнства германські народи перетворились на "історичні" [28].

Таким чином, М. Петров визначає середньовіччя як новий етап у прогресивному розвитку людства. Перехід від античності до середньовіччя він пов'язує зі змінами в духовній сфері: вдосконаленням "релігії та моральності", заміною язичництва християнством. Кризу Римської імперії, на його думку, викликала "ідейна стагнація".

Однак на відміну від інших істориків, які пов'язували занепад Римської імперії тільки з ідейною сферою, М. Петров підкреслює також численні політичні, соціальні та економічні чинники, що привели до розпаду античного суспільства. Однією з причин падіння Риму він вважає погіршення становища широких народних мас, рабів, колонів, мешканців провінцій, яке все більше контрастувало з надмірною пишністю життя вищих станів [29].

Глибока криза Римської імперії, на думку харківського історика, сприяла утвердженню нового суспільного ладу варварів. Визначаючи роль німецької народності в історії Європи, М. Петров проявляє себе як противник націоналізму. Перш за все він засуджує тих істориків, які "занадто перебільшують значення германського елемента в історії Нової Європи" і наділяють давніх германців виключними, надзвичайними якостями, вважають їх народом, який за своїм розвитком значно випереджував усі інші. Водночас М. Петров рішуче не погоджується з тими дослідниками, які "аж занадто легковажно дивляться на германську народність та її роль в історії". Він вважає, що "істина як завжди

знаходиться межі цими крайнощами". Гідним представником такого "поміркованого і справедливого" погляду він називає Гізо [30].

На підставі вивчення звичаїв, традицій, побуту германських племен він, зокрема, дійшов висновку, що феодальне суспільство формувалось як синтез германських та римських засад, тобто розвиток феодальних відносин він не виводить однобічно з германського чи римського ладу.

Визначення поглядів М. Петрова на сутність феодалізму ускладнюється деякими обставинами: редактори його праць вносили свої корективи до текстів, внаслідок чого в курсі "Лекцій з всесвітньої історії" повністю відсутня частина розділу, присвячена висвітленню суті поняття "феодалізм", оскільки погляди автора з цього питання на час видання лекцій вважались застарілими. Натомість в архіві збереглись зошити історика з уривками лекцій, які дають можливість з'ясувати його власну концепцію феодалізму.

У своєму розумінні суті феодалізму М. Петров значною мірою наслідує Ф.Гізо з його політико-юридичним підходом до визначення цього явища. Серед характерних рис феодалізму харківський історик віддає першість вассально-ленній системі [31], підкреслюючи при цьому її військовий характер. Що стосується поземельних відносин, то дослідник вказує на їх умовний характер, але, в цілому, підкреслює повну "невизначеність" права земельної власності: "вона була в один і той же час і залежна і не залежна, і довічна і спадкова", "верховна влада мала право відняти ділянку; однак оскільки верховної влади не існувало, то ділянки з часом зробились надбанням власників, котрі вже за самим становищем були узурпаторами" [32].

Визначаючи сутність феодалізму, Петров висловлює обгрунтовану думку про те, що феодальний лад в реальному житті ніколи не складав стрункої системи. Він пояснює це відсутністю вищої центральної влади, яка вимагала б суворого підпорядкування законові, необмеженою особистою свободою та спадкоємністю ленів та державних посад [33].

Він вважає феодалізм закономірною, необхідною і "єдиною можливою" на той час формою суспільного життя. В умовах, коли "кожен з поземельних власників дивився на свого сусіда як на найзапеклішого ворога", така система забезпечувала мир і стабільність. В тогочасній дійсності люди, навіть "не бажаючи вступати в таке суспільство, змушені були це робити через страх, через почуття самозбереження" [34].

При висвітленні процесу феодалізації поза увагою історика не залишились також соціально-економічні чинники, такі як послаблення зв'язку між земельними власниками [35], концентрація великої земельної власності в руках феодалів та жорстока експлуатація селян. В неопублікованих матеріалах історика значне місце відведено зображенню тяжкого становища останніх [36]. Ця демократична риса поглядів М. Петрова дає підстави помістити його ім'я в одному ряду з О. Тьєррі, Ж. Мішле, К.Ф. Шлоссером, В. Циммерманом та Т.Н. Грановським. Всіх цих істориків об'єднує постановка питання про експлуаторський характер

феодалного ладу, про що не згадував у своїй концепції феодалізму Ф. Гзо.

М. Петров виділяє також позитивний вплив феодалізму: усвідомлення почуття власної гідності людини, переважання сімейного життя над суспільним, звільнення Західної Європи "від посягань теократії", поява рицарства. Що стосується теократичного устрою, то харківський дослідник, як і більшість ліберальних істориків другої половини XIX ст., найбільш досконалою політичною формою вважає монархію.

У своїй концепції Середньовіччя поряд з такими установами, як імперія та папство - "третім вагомим елементом" історик вважає міста. Він вказує, що в цей час міста "усвідомлюють своє політичне значення" і виступають як "сила, яка готова прийняти участь в майбутньому зіткненні духовної і світської влади" [37].

Мешканців середньовічних міст Петров визначає як окремий стан, який з початку XIV ст. починає відігравати не меншу роль, ніж дворянство та духовенство [38]. Крім того, дослідник підкреслює глибоке соціальне розшарування та міжстанову боротьбу, наявність маргінальних елементів у середньовічних містах.

Аналізуючи історію розвитку міст, М. Петров значну увагу приділяє їх боротьбі за політичну автономію. Витоки цієї боротьби історик вбачає в економічному підґрунті: розвиток промисловості і торгівлі породжує "дух громадянської і політичної незалежності" [39]. Феодальна та міжстановна боротьба обумовила, на його думку, військовий характер міст, а їх внутрішня організація знайшла свій відбиток на зовнішньому вигляді [40].

Тема середньовічних народних рухів посідає одне з центральних місць у спадщині М. Петрова, що було обумовлено не лише професійним інтересом, але й об'єктивною історичною ситуацією, яка склалась в Росії в середині XIX ст. Він, як і інші тогочасні дослідники, намагався на історичних прикладах прогнозувати можливі шляхи розвитку Росії. Виступи народу на боротьбу за свої права він вважає справедливими, оскільки називає прагнення людини до свободи "вродженим" [41]. Однак в усіх випадках він рішуче засуджує насильницькі методи досягнення свободи. Причини всіх виступів, як антифеодальних, так і визвольних, на думку харківського історика, слід шукати, перш за все, в соціально-економічній сфері. Він абсолютно впевнений, що "народні маси ніколи ще не підіймались через самі лише ідеї, якими б вони не були". В цілому, масові народні рухи XV ст. він вважає ознакою кризи середньовічної цивілізації, розладу і занепаду феодальних інститутів.

Таким чином, аналіз творчої спадщини М.Н. Петрова дає підстави говорити про його вагомий внесок у розвиток медієвістики у другій половині XIX ст. М.Н. Петров був одним з перших, хто дав цілісну концепцію історії середніх віків, в якій були висвітлені політична, релігійна, соціальна, культурна та економічна сфери життя середньовічного суспільства в їх взаємозв'язку та взаємодії.

Історик розглядав середньовіччя як більш прогресивний, порівняно з попереднім періодом, етап розвитку людства. Визначаючи феодалізм як основу Середньовіччя, дослідник з'ясував також ті сфери життя, які не було включено в систему феодальних відносин. Завдяки такому підходу йому вдалось продемонструвати все розмаїття життя середньовічного суспільства. Загальна структура середньовічної історії в тому вигляді, в якому запропонував її у своїх роботах М. Петров, лише з незначними змінами стала згодом вживатись в загальних працях та підручниках з історії Середньовіччя.

Література

1. Бузескул В.П. Некролог /ЖМНП. - 1887. - № 3 (март). - С. 42 - 47; Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. 45. - СПб, 1898. - 474 с.
2. Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиєвистика в Харьковском университете //Вестник Харьковского университета. - № 357. - Вып. 24. - 1991. - С. 69 - 83; Голубкин Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк //Вестник Харьковского университета. - № 316. - Вып. 22. - 1988. - С. 25 - 31; Бузескул В.П. К биографии Михаила Назаровича Петрова //Отдельные оттиски из № 33 "Харьковских губернских ведомостей" за 1887 г. - 7 с.; Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. Учебник для студентов, обучающихся по специальности "История". - М.: Высшая школа, 1985. - С. 308 - 309; Вайнштейн О.Л. Историография средних веков. - М.-Л., 1940. - С. 13, 302; Могильницкий Б.Г. История нового времени в России в пореформенный период //Историография истории нового времени стран Европы и Америки: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "История" /Под ред. И.П. Дементьева. - М.: Высшая школа, 1990. - 512 с.; Остапов Н.В. М.Н. Петров - профессор-новист Харьковского университета //Российские университеты в XVIII - XX веках. Сборник научных статей. Вып. 5. - Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000 г. - С. 154 - 168; Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Страница из истории Харьковского университета. Биографический очерк. - Харьков: Издание книжного магазина Д.Н. Полуехтова, 1887. - 36 с.
3. Голубкин Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк //Вестник Харьковского университета. - № 316. - Вып. 22. - 1988. - С. 25 - 31; Шиловцева В.С. Деякі питання історії Стародавнього Риму у висвітленні М.Н. Петрова //Вісник Київського університету. Серія Історичні науки. - 1982. - № 24. - С. 101 - 107; Вебер Б.Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова //Средние века. - Вып. XIII. - М., 1958. - С. 79 - 85.
4. Вебер Б.Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова //Средние века. - Вып. XIII. - М., 1958. - С. 79.
5. Смирин М.М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. - Изд. 2-е. - М.: АН СССР, 1955. - С. 58.
6. Вайнштейн О.Л. Историография средних веков. - С. 13.
7. Вебер Б.Г. Великая крестьянская война в Германии в освещении М.Н. Петрова //Средние века. - Вып. XIII. - М., 1958. - С. 85.
8. Голубкин Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк //Вестник Харьковского университета. - № 316. - Вып. 22. - 1988. - С. 30.
9. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. - С. 79.
10. Лиман С.И. Медиєвистика в Україні в кінці XIX - на початку XX ст. /1880 - 1917 рр./ Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Х., 1994. - С. 54; Голубкин Ю.А., Могилка О.Н. М.Н. Петров как историк //Вестник Харьковского университета. - № 316. - Вып. 22. - 1988. - С. 28.
11. Бузескул В.П. Некролог /ЖМНП. - 1887. - № 3 (март). - С. 46.

12. Бузескул В.П. К биографии Михаила Назаровича Петрова //Отдельные оттиски из № 33 "Харьковских губернских ведомостей" за 1887 г. - С. 3.
13. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. - Часть 1. Период первый. Время происхождения новых государств Европы и Азии. - Изд. 2-е обраб. и доп. А.С. Вязигиным. - СПб.: В. Березовский, 1906. - С. 12.
14. Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиевистика в Харьковском университете //Вестник Харьковского университета. - № 357. - Вып. 24. - 1991. - С. 71.
15. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Изданные под редакцией проф. В.К. Надлера. Т.3. История новых веков (Реформационная эпоха). В обработке прив.-доц. В.П. Бузескула. - Харьков: Издание книжного магазина Д.Н. Полуехтова, 1888. - С. 1.
16. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. - Часть 1. Период первый. Время происхождения новых государств Европы и Азии. - С. 1.
17. Там само. - С. 3.
18. Там само. - С. 24.
19. Там само. - С. 13.
20. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. - С. 308.
21. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. - Часть 2. Период второй. Время от крестовых походов до исхода XV ст. - Изд. 2-е обраб. и доп. А.С. Вязигиным. - СПб., 1906.- С. 93.
22. Петров М.Н. Рецензия на докторскую диссертацию В.К. Надлера "Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV" //ЖМНП. - 1867. - С. 206.
23. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. - Часть 1. Период первый. Время происхождения новых государств Европы и Азии. - С. 15.
24. Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI. Рассуждение, написанное для получения степени магистра всеобщей истории. - Харьков: университетская типография, 1850. - С. 11.
25. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. - Часть 1. Период первый. Время происхождения новых государств Европы и Азии. - С. 15.
26. Там само. - С. 23.
27. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. - С. 287.
28. Там само. - С. 302.
29. Петров М.Н. Из всемирной истории. Очерки. - Изд. 2-е. - Х.: Типография Окружного Штаба, Немецкая, № 26, 1882. - С. 7.
30. ЦДІАУ. - Ф. 2048, оп.1, спр. 51, арк 7.
31. ЦДІАУ. - Ф. 2048, оп.1, спр. 40 - 42, арк. 3 - 4.
32. Там само. - Арк. 10.
33. Там само. - Арк. 9.
34. Там само. - Арк. 10.
35. Там само. - Арк. 4.
36. Там само. - Арк. 7, 10 - 12, 77.
37. Петров М.Н. Рецензия на докторскую диссертацию В.К. Надлера "Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV" //ЖМНП. - 1867. - С. 205.
38. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. - Часть 2. Период второй. Время от крестовых походов до исхода XV ст. - С. 29.
39. Там само. - С. 28.
40. Там само. - С. 30.
41. Петров М.Н. Из всемирной истории. Очерки. - Изд. 2-е. - С. 306.

Надійшла до редакції 16.11.2000 р.